

УДК 008:24:34:39:94(477)

Віталій Радзієвський,
кандидат культурології, доцент
Київського національного університету
культури і мистецтв

СУБКУЛЬТУРА БІДНОСТІ У ПЕДАГОГІЧНОМУ ВИМІРІ

В статті аналізуються проблема субкультури бідних і соціальна стратифікація. Це стало актуальним у зв'язку з суспільними трансформаціями і потребує належного дослідження у галузі педагогічної науки. Автор торкається необхідності осмислення цих соціокультурних явищ у педагогічному вимірі та підвищення ролі освіти і виховання в умовах сучасної України.

Ключові слова: культура, субкультура, педагогіка, субкультура бідності, стратифікація, виховання, освіта.

В статье анализируются проблема субкультуры бедных и социальная стратификация. Это стало актуальным в связи с общественными трансформациями и подлежит должному исследованию в области педагогической науки. Автор касается необходимости осмысления этих социокультурных явлений в педагогическом измерении и повышения роли образования и воспитания в условиях современной Украины.

Ключевые слова: культура, субкультура, педагогика, субкультура бедности, стратификация, воспитание, образование.

In the article the subculture of the poor is analyzed. The problem become relevant due to social transformations and requires research in the field of education. The author underlines the necessity of comprehension of these sociocultural phenomena in pedagogical dimension and the necessity of raising the level of education and upbringing in the conditions of Modern Ukraine.

Key words: culture, subculture, pedagogics, subculture of the poor, stratification, upbringing, education.

На початку ХХІ ст. у науковому дискурсі все більшу увагу почали приділяти такому питанню, як соціальне розшарування, його науковому поясненню і, зокрема, педагогічним, соціальним, економічним, політичним, психологічним та культурним наслідкам нової стратифікації суспільства. За кілька років у вітчизняній науці з'явилися нові терміни, серед яких такі, як «субкультура бідності», «субкультура жебрацтва», «субкультура безхатченків», «субкультура багатства», «елітарна субкультура» тощо.

Нова стратифікація суспільства потребує ґрунтовних наукових досліджень. Найпростіший педагогічний прийом відносно мінливих змін у структурі стратифікації – це акцентувати увагу учнів на необхідності навчання, щоб не стати бомжами й «зайвими» людьми. Наочний приклад пояснення необхідності навчання та виховання – простий, але дієвий засіб. В. Г. Кремень пише, що «однією з найхарактерніших рис сучасного соціального життя є *нестабільність*, яка відтворюється як на рівні існуючих соціокультурних практик, так і в царині духовно-культурного існування» [9, с. 6], відбувається «актуалізація завдання формування нової освітньої парадигми, заснованої на цілісному сприйнятті процесів, які відбуваються. Завдання нової парадигми полягає у тому, щоб задіяти не тільки можливості раціональної сфери, але й таких не менш важливих складових *Я*, як почуття, віра, духовність» [9, с. 10]. У боротьбі з синдромом бідності доречним є акцент на тому, що розвиток і вдосконалення – це шлях, щоб не стати безпритульними і безхатченками, не стати носіями субкультури бідності.

До питань соціальних субкультур побіжно зверталось чимало науковців (Ю. Александров, О. Багреєва, О. Корякіна, В. Пирожков, Г. Синіцина, О. Старков, В. Тулегенов, Г. Хохряков та ін.). Більш ґрунтовно досліджували окремі соціальні страти російські вчені (О. Белянова, Ю. В'юнов, К. Грушко, В. Кижевагова, Ю. Каіра, Н. Москвіна, О. Щекіна, С. Ярошенко та ін.). У науковій літературі переважна більшість дослідників на пострадянському просторі зверталась лише до субкультури бідності [3; 6; 7; 11; 15]. Питання педагогічного осмислення цих процесів потребує всебічних досліджень і залишається суттєвою прогалиною в українській науці [2; 12; 13; 14].

Мета статті – поставити проблему і показати наслідки соціального розшарування, що виникло на початку ХХІ ст. внаслідок історичних змін в Україні і призвело, зокрема, до трансформаційних змін у вітчизняній культурі та розвитку субкультури бідності, а, отже, й зазначити можливе вирішення доленосних питань шляхом залучення досягнень педагогічної науки.

Л. М. Кравчук напередодні ІІІ Всесвітнього форуму українців (серпень 2001 р.) заявив: «Українська нація, на жаль, дотепер ще не сформована... У нас немає навіть теоретичних підстав політичного бачення української нації» [10, с. 45]. Для формування політичної нації наш народ потребує збільшення рівня освіти, національного виховання і культури.

Реформи 90-х рр. ХХ ст. не об'єднали націю, а суттєво роз'єднали суспільство і, у цілому, збідніли значну частину українського населення, створивши нову соціальну стратифікацію як ієрархічну структуру, у якій немає рівності, а є розшарування індивідів і груп за рівнями, за ознаками нерівності у доходах, у освіті, владі, професійному престижі. Тому

проблема освіти і виховання нової генерації українців постає особливо актуально і, як зазначає В. Г. Кремень, у наш час особливого значення набувають такі чинники як «самодостатність, майстерність, інноваційність, здатність до стійкого самовдосконалення, бачення і усвідомлення тенденцій соціально-культурного розвитку...» [8, с. 13]. З відновленням станового суспільства здійснився соціальний розподіл його членів, їх майнове та культурне розшарування. Від примарного (офіційно у СРСР «розвиненого») соціалізму ми прийшли у дикий капіталізм 90-х рр. ХХ ст. Неоднорідність станового суспільства (від рабовласницького до капіталістичного) відображалась у наявності великих соціальних страт, які відповідали певним критеріям (характер власності, розмір доходу, об'єм влади, престиж). Звідси соціальний статус, ролі, титули, престиж, звання, багатства тощо. Це необхідно враховувати у сучасній педагогічній думці.

Повчаючи народ, сприяючи його вихованню і духовному вдосконаленню, видатні біблійні пророки, – Ісаїя, Амос, Міхей та інші – акцентували увагу на недосконалостях багатих і могутніх членів суспільства. Міхей звинувачував їх у тому, що вони захоплювали поля і будинки бідних, були нечестиві, вимагали хабарів, чинили насилля та жорстокість. Прогресивні давньогрецькі філософи, зокрема Платон і Аристотель, виступали за милість, щирість і справедливість. В індійських Законах Ману кастова нерівність (а, отже, і їх специфічні педагогіка і справедливість) постає як жахливе явище [12, с. 216].

У кастовій культурі й у тогочасній педагогіці (індійській, скіфській тощо) [12, с. 223; 13] людина підпорядковувалася своєрідному соціальному фатуму. Визначеність стану від народження і до смерті (каста обумовлює стиль життя) для європейців виглядає дивною, проте для деяких азіатів є природньою. Так, у сучасній Індії є чотири варни і численні касты (для порівняння: сто років тому, на початку минулого, ХХ ст. нараховували близько трьох тисяч каст в Індії) [2, с. 97].

У кастовій системі є своя система виховання, освіта, неоднорідна (для різних страт) педагогіка і культура, а у найпотужніших каст – і свої субкультурні особливості, а, іноді, контркультурна специфіка (окремі радикальні касты маргінальної орієнтації). У кастовій структурі є своя логіка. Є і певна закономірність у несправедливій та архаїчній моделі рабовласницької системи.

Рабство було досить поширено у давньому світі. Раби були у підлеглому стані й займались переважно фізичним трудом (рідше військовою й інтелектуальною справами). Важко казати про субкультуру рабів (хоча можна дискутувати, наприклад, про субкультуру гладиаторів). Рабство спочатку було наслідком військових поразок, злочинів та боргів. Рабовласницькі суспільства іноді досягали значних культурних успіхів та були неоднорідними у культурному плані. Часто раби були співтворцями досягнень мистецтва. З часом виникає кріпацтво (це вже доба феодального

суспільства). Чимало кріпаків збагатили світову культуру; вже потрохи накопичується і педагогічна спадщина [11–15].

Феодальне суспільство було більш відкритим і гуманним у порівнянні з рабовласницьким. Елементи субкультури кріпаків все-таки можна простежити у деяких країнах. Так, в українській культурі навіть після закріпачення Катериною II значної кількості козаків ще розвиваються думи, пісні відповідного спрямування, мотиви волі у образотворчому мистецтві, продовжує існувати козацька освіта, традиційні школи і виховання, збагачується народна педагогіка.

У Середньовіччі, разом з родинною педагогікою, поширення набула існуюча досі, у XXI ст., кланова система (більш типова для аграрних суспільств). Ця розгалужена «родина» сприймалась як своєрідний «спільний» організм (спільні засоби, інтереси, відповідальність, кровні зв'язки тощо). Кланова система має родові та етнічні відносини. Кланова система – це своєрідна, оригінальна форма корпоративних систем. Корпоративні системи набули значного поширення у капіталістичному суспільстві. Розвинені корпорації мають свою ієрархію, атрибутику, символіку, внутрішні правила, традиції, церемонії тощо. У капіталістичному суспільстві важливого значення набуває педагогіка. Соціальний статус індивід отримує від батьків, але статус є змінним, є соціальна мобільність через виховання, навчання і працю; у багатьох є шанс до самореалізації. При цьому навіть «мода виступає зовнішньоестетичним утіленням тієї роботи над новим смыслом, яка здійснюється в новій субкультурі і породжує її» [5, с. 60].

Отже, сьогодні педагогічний чинник стає домінуючим. Здатність до освіти і самоосвіти, до виховання і самовиховання стає тим показником, який може сприяти досягненню людиною найвищих соціальних висот. Все більше можна чути про те, що майбутнє суспільство – це суспільство знань, творчості, освіченості та вихованості. Кремінь В. Г. зазначає: «Перехід людства... від індустріального виробництва до науково-інформаційних технологій, а згодом і формування *суспільства знань* є найважливішими пріоритетами...» [10, с. 569]. Разом із тим, вже сучасне суспільство суттєво ускладнюється: соціальна стратифікація отримує нові структурні профілі та різноманітні форми, ускладнюється ієрархія, урізноманітнюється і диференціація субкультур [11].

У наш час стратифікація має станове ранжування, яке обумовлене нерівністю (доходів, статків, можливостей тощо). К. Маркс вбачав соціальну стратифікацію спрощено – у одному вимірі (клас гнобителів проти класу пригноблених). М. Вебер пропонував багатовимірний підхід до стратифікації. Існує три взаємопов'язані (але не співпадаючі) виміри соціальної градації. Це економічний стан, обумовлений величиною доходів та майна, фінансовими можливостями. Потім престиж, тобто авторитет, вплив у суспільстві (звідси титули, звання, ступені тощо) і владні важелі,

тобто здатність впливати на волю інших, мобілізуючи ресурси тощо. Ці чинники обумовлюють соціальний статус у ієрархії. У представників соціальної ієрархії є різні культурні уподобання, різні корпоративні («чиновницькі» тощо) стереотипи, звичаї і т.д. Так, формуються окремі субкультури (адміністративні, юридичні, фінансові тощо) у масиві загальної національної культури [3; 6; 7; 11–15]. Особливої уваги заслуговують проблеми сучасного українського соціуму, його освіта, наука і культура. Наш час вимагає постійного навчання – це дієвий шлях від бідності та її субкультури.

Розшарування суспільства сприяє процесу «мозаїчності» у культурному житті, до розмивання суспільного ядра (середнього класу) як основного носія традицій, звичаїв та обрядів. Нажаль, формування двох полярних соціальних прошарків (дуже бідні і дуже багаті) призводить до вимивання багатьох національних надбань. Дуже бідні – отже часто носії субкультури бідності – спрямовані на фізичне виживання, а дуже багаті доволі часто орієнтуються на світову еліту з її глобальними стереотипами, наднаціональними цінностями, відходом від живоносних народних традицій та споконвічних культурних досягнень українського народу. Елітарна субкультура, як правило, має більше інтернаціонального, ніж національного і свого, окремишнього більше, ніж народного. Отже, середній клас має важливе не лише політичне і економічне, але й культурне значення як носій саме основних вікових народних надбань і досягнень. Середній клас не є одноманітним, його значення у суспільному житті важко переоцінити. У Давній Греції ще на думку Аристотеля саме панування представників середнього класу мало призводити до розвитку справедливого устрою – «політеї». У наш час розрізняють старий і новий низкий і середній класи. У більшості сучасних цивілізованих країн доля середнього класу доходить до 50–70 % населення. Він є стабілізуючим чинником суспільного життя, каталізатором мирного еволюціонування та розвитку освіти і виховання.

В Україні розвивається соціальна поляризація суспільства – розшарування на бідних (носіїв у значній мірі субкультури бідних) і багатих (еліта). Біполярний розподіл становить загрозу й для розвитку національної науки, освіти і культури, загальному розвитку та вдосконаленню. Небезпечна субкультура бідності тим, що часто є наслідком нестачі освіти, виховання і самоосвіти [3; 6; 7; 11–15].

Має рацію Бех І. Д.: «З духовними проблемами протягом усього життя особистість має справлятися самостійно, сформувавши у собі здібність до духовно-морального саморозвитку» [1, с. 30], хоча «будь-яке духовне самоставлення має закласти хтось інший, зокрема педагог чи наставник» [1, с. 35]. У СРСР жебраків, за офіційними даними, не було, але була категорія малозабезпечених, яка не зникла остаточно ні за часів розвиненого соціалістичного, ні демократичного («перебудовчого»)

радянського суспільства. Проте все-таки субкультура бідності у радянській державі не набула поширення.

Вітчизняна педагогічна наука має сприяти (і сприяє) всебічному розвитку людини. Але педагогічна увага до можливостей виходу з бідності ще є доволі недосконалою. До бідності можуть привести різні чинники: безробіття, тяжкі хвороби, невдалі реформи, криміналізація суспільства, війни, переселення тощо.

Бідними, навіть жебраками можуть стати ті, хто немає належної освіти, а тому і доходів та шансів на підняття по соціальній драбині. Педагогічна занедбаність і культурна деградація, зокрема, призводить до деградації і криміналізації, сприяючи становленню ганебного стилю життя та пов'язаних з ним чинників (алкоголь, наркотики тощо). Одне із пояснень поширення бідності пропонує теорія «субкультури бідності» (О. Льюїс, В. Міллер та ін.).

О. Льюїс і В. Міллер, протиставляючи загальнолюдську культуру і культуру бідності, висловили радикальну думку, – що «субкультура бідності» – це стиль життя, що передається з покоління до покоління, маргіналізація особистості і її оточення відбувається у зв'язку з відчуженням від суспільства тощо. У деяких осіб, – через педагогічні та духовні недосконалості, – відмова від елементарних фінансових статків призводила до субкультури бідних. В. Міллер вважав, що субкультурі бідності декілька століть і вона є деструктивною по відношенню до загальних цінностей, законів, норм і категорій загальнолюдської культури [17, с. 5–19]. Цей радикалізм нагадує марксистські крайнощі. Конструктивною є позиція, яка розвиває ідеї Р. Мертона і «вписує» субкультуру бідності як детерміновану соціальними умовами частину єдиного соціально-культурного простору (Г. Ганс, Л. Райнуотер та ін.) у єдине культурне поле. Мав рацію Л. Райнуотер у тому, що деякі групи, враховуючі усталені стандарти, виробляють власні системи норм і цінностей вже через те, що не здатні досягнути успіху, наслідуючи загальноприйняті норми [18, с. 142]. Змістовний компонент дає змогу чіткіше віднести те чи інше явище до культури, субкультури чи контркультури.

О. Льюїс виокремив біля 70-ти взаємопов'язаних, – обумовлених у т.ч. освітою і вихованням, – психологічних, соціальних і економічних рис субкультури бідності. Їх можна згрупувати у чотири блоки: 1) неучасть або низька участь у провідних суспільних інститутах (профсоюзах, політичних партіях, суспільних організаціях і т.д.); критичне ставлення до основних інститутів панівних класів (міністерств, органів правопорядку, адміністративних установ і т.д.), до офіційних норм шлюбу (що набуває особливого поширення в Україні); цинізм у відношенні до церкви (врахуймо радянське минуле); 2) мінімальний рівень організованості поза родиною; 3) відмова від загальноприйнятих норм взаємовідносин у

гендерних питаннях – «вільні» шлюби, рані сексуальні стосунки, відсутність дитинства, висока частота абортів і т.д.; 4) домінування тих установок, які пов'язані з низкою мотивацією до праці й досягненнями (звідси залежність, приниження, безпорадність); орієнтація на сьогоднішній день, нездатність до планування. За таких установок і поведінки бідність стає невідворотною [16, с. 49–53]. У нашому сучасному соціумі можна виділити чотири основні соціальні прошарки: верхній (еліта і її субкультура), середній (в Україні переважно у процесі формування і потребує суттєвого розширення; більшість чиновництва, висококваліфіковані фахівці та ін.), базовий (більшість нашого населення, включаючи значну частину інтелігенції, представників більшості масових професій, студентство тощо) і нижчий (некваліфіковані робітники, мігранти, безробітні, сезонні працівники та інші особи з нестабільними та незначними доходами і статками). У нижчому прошарку можна виокремити ізольоване «соціальне дно» з андеркультурою (декласовані елементи, бомжі, окремі злочинці й психічнохворі, наркомани, алкоголіки, які потребують перевиховання, культурного збагачення та педагогічного вдосконалення).

У педагогічних цілях субкультуру бідності доречно розподілити на частини: субкультура бідних, субкультура жебраків, субкультура безхатченків тощо.

СРСР мав чимало бідних громадян, але більшість з них, вважаючи себе патріотами, навчалися і були налаштовані на сприйняття зразків тогочасної культури і мистецтва (розвивалось навіть субмистецтвознавство), не замикаючись у вузькому світі майнових негараздів. Певне значення мала і політика відносно культурної відкритості. Дитячі і молодіжні установи (спортивні і музичні школи, гуртки, ансамблі, секції, будинки і палаци піонерів, молоді клуби, студентські спільноти), не кажучи вже про масові організації (жовтенята, піонери, комсомольці) і загальнообов'язкові освітні заклади (школи чи їх аналоги – інтернати, училища тощо) сприяли вихованню, підняттю рівня освіти і культури.

Бідність у СРСР (остаточно не переможена) навіть у радянській педагогічній літературі часто інтерпретувалась як залишок класового суспільства, як рудимент і тимчасове явище. Більшість радянських керівників і відповідальних працівників не мали «голубої» крові і були селянського чи пролетарського походження.

Усі чотири Президенти вже незалежної України вийшли, як казали в СРСР, «з народу». І особливе значення – у педагогічному сенсі – має постать В. Ф. Януковича. Не оповідаючи складну і голодну дитячу долю В. Ф. Януковича, зазначу, що його помилки юності стали (і у більшій мірі ще повинні стати) взірцем для того, як вольова людина може не лише виправитись, але перевиховатись, вдосконалитись, розвинути, отримати народне визнання, шану, повагу і досягнути політичного Олімпу.

Враховуючи сучасний розвиток біднології (логіка бідності) та біднознавства (знання про квінтесенцію культури бідних) [11; 14], вчені переосмислюють минуле. Дічек Н. П. пише про 20-ті рр. ХХ ст.: «Складне переплетення суспільно-економічних чинників і головне тяжіння молодого радянської влади до найліпших надбань європейської педагогічної (точніше, педологічної) думки зумовили переважно позитивні прояви диференційованого підходу до організації дитинства» [4, с. 79].

В Україні у 20-ті рр. ХХ ст. «турботу про всіх неповнолітніх до 15 років офіційно було визнано *справою держави* і її здійсненням мали опікуватися спільно державні керівні установи – Наркомос УСРР і Наркомздоров'я УСРР, що було зазначено в Кодексі законів про народну освіту УСРР» (1922)» [4, с. 71]. То, може, у 20-ті рр. вже ХХІ ст. є сенс повторити досвід УСРР і УРСР. Не варто ігнорувати найкращі педагогічні досягнення минулого. Трансформували китайський вислів, ми можемо зазначити, що розумне суспільство вчиться на чужих помилках, звичайне суспільство вчиться на власних помилках, а деградує суспільство не вчиться ні на чужих, ні на власних помилках.

Внаслідок соціального розшарування, яке призвело і до трансформаційних змін у вітчизняній культурі, значного поширення набула субкультура бідності. Для подолання субкультури бідності потрібно залучати передовий педагогічний досвід, популяризувати найкращі зразки вітчизняної культури і духовності та розвивати національну освіту, адже «рефлексивно розвинена особистість прямує до свого духовного призначення, розуміє природу духовного, виховує у собі високу духовність, на яку вона орієнтується у повсякденному житті, тому й піднімається до рангу служіння» [1, с. 37].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Рефлексія у духовному саморозвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України. – 2012. – № 1(74). – С. 30–37.
2. Гаврюшенко О. А. Історія культури : навч. посібник / [Гаврюшенко О. А., Шейко В. М., Тишевська Л. Г. ; наук. ред. В. М. Шейко]. – К. : Кондор, 2004. – 763 с.
3. Девятова Е. В. Беспризорность в контексте российской культуры : дис. ... канд. культурологии : 24.00.01 / Девятова Елена Васильевна. – Челябинск, 2009. – 141 с.
4. Дічек Н. П. Прояви диференційованого підходу до організації дитинства в Україні у 20-ті рр. ХХ ст. / Дічек Н. П. // Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України. – 2012. – № 3(76). – С. 71–80.
5. Жовтянська В. В. Міфологія моди в просторі культури / В. В. Жовтянська // Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України. – 2012. – № 3(76). – С. 53–60.

6. Клейман М. В. Роль традиции социальной группы в процессе формирования ценностных ориентаций личности : автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / М. В. Клейман. – Ярославль, 2001. – 23 с.
7. Кошелева А. Н. Ценностно-профессиональные ориентации различных социальных групп в условиях безработицы : автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / А. Н. Кошелева. – СПб., 2001. – 16 с.
8. Кремень В. Г. Зміцнювати науковий фундамент освітньої модернізації (Звітна доповідь «Про діяльність НАПН України у 2011 р. та на період 2007–2012 рр. і завдання перспективного розвитку») / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України. – 2012. – № 1(74). – С. 4–13.
9. Кремень В. Г. Освіта і суспільство в парадигмі синергетичного мислення / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України. – 2012. – № 2(75). – С. 5–10.
10. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2007. – 576 с.
11. Мосиенко Л. В. Ценностное самоопределение студентов в пространстве университетской молодежной субкультуры : автореф. дис. на соиск. ученой степени докт. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Л. В. Мосиенко. – Оренбург, 2012. – 48 с.
12. Радзівєвський В. О. Нотатки з субкультури аномії : монографія / В. О. Радзівєвський. – К. : Вид-во «Логос», 2012. – 368 с.
13. Радзівєвський В. О. Православ'я як альтернатива кримінальній субкультурі : монографія / В. О. Радзівєвський. – К. : НАКККіМ, 2012. – 98 с.
14. Радзівєвський В. О. Фітокультура та антианомія як елемент субкультури в ритуалах Середньовічної Русі: нотатки до фітокультурології та юридикокультурології : монографія / В. О. Радзівєвський. – К. : НАКККіМ, 2011. – 228 с.
15. Ярошенко С. С. Проблематика субкультуры бедности в американской социологии : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.01 / Ярошенко Светлана Сергеевна. – М., 1994. – 158 с.
16. Lewis O. La Vida / O. Lewis. – New York : Random House, 1966. – P. 49–53.
17. Miller W. Lower class culture as a generating milieu of gang delinquency / W. Miller // Journal of social issues. – 1958. – V. 14. – P. 5–19.
18. Rainwater L. The problems of lower class culture / L. Rainwater // Journal of social issues. – 1970. – V. 26. – № 2. – P. 142.